

УДК 687:658

ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ТА УГОРСЬКИХ СОРОЧОК ЗАКАРПАТТЯ (XIX – ПЕРША ПОЛОВИНА XX СТ.)

А.Т. КОПРИВА¹, Є.В. СЕДОУХОВА²

¹Закарпатський художній інститут
²Мукачівський технологічний інститут

У даній статті приводяться результати дослідження Закарпатської сорочки протягом 1999-2007 р.р. Основна увага дослідження направлена на ідентифікацію сорочок окремих етносів та етнікосів, що проживають на Закарпатті. У публікації розглядається структура, крій, декоративні та стилістичні аспекти сорочки.

З точки зору етнографії Закарпаття не є регіоном з однорідною культурою та народним мистецтвом. Більше сорока національностей формують її загальну чисельність та збагачують ще й тепер розквітаючу культуру найзахіднішої території України. Найбільш чисельною етнічною групою є українці, що складають такі чотири основні етноси: гуцули, бойки, лемки (лемаки). Вони проживають в гірських районах та долинах (долиняни, долішняки), які населяють переважно низинні території. У мистецтві вище приведених слов'яномовних етносів можна простежити набагато більше спільних архаїчних рис, ніж протилежних. Навіть і такі деталі, що відрізняють їх, вказують на спільне походження та близьке коріння [1]. Із цієї етнічної групи найбільше вирізняються гуцули не тільки своєрідним, багатим, гомогенним мистецтвом, але й за антропологічними рисами. У той же час угорці, що проживають і на Закарпатті, є відданими власним національним та культурним цінностям, котрі їм вдалося до певної міри зберегти.

Дослідженням культури українців Закарпаття займалася низка вчених істориків, етнографів, мистецтвознавців XIX – XX ст.: П.Шафарік, К.Мілевські, Я.Головацький, К.Бескід, М.Тумова, Д.Гобберман, С.Маковський, А.Фішер, О.Командров, К.Матейко, О.Полянська, Т.Ніколаєва, Г.Стельмашук, І. Грибанич та ін.

Набагато складнішим завданням було дослідження угорського народного костюма, так як культура угорців Закарпаття у багатьох сферах науки на сьогодні є невивченою «білою плямою». Серед відомих науковців, поетів а також церковних діячів, які писали про культуру, побут, звичаї, а також і про костюм угорців Закарпаття варто згадати графа Й.Гвадані, М.Ускої, пастора тячівської реформатської церкви Я.Батізі, К.Сатмарі, Ж.Сендреї та ін.

В угорських та українських етнографічних музеях майже відсутній матеріал, що міг би презентувати народний костюм угорців Закарпаття XIX-XX ст., чи надати хоча б якусь інформацію про традиції в народному костюмі угорців даного регіону. Зовсім інша ситуація із українським костюмом, де всі чотири етноси ґрунтовно представлені у багатьох українських та угорських музеях [2]. Більше того, зібрані матеріали в експедиціях ще зараз надають можливість для створення нових музеїв. З метою дослідження народного мистецтва Закарпаття з 1999 по 2004 роки автори разом із окремими студентами Мукачівського технологічного інституту систематично проводили експедиції з метою збору матеріалів, що згодом переросло в фундацію музею при МТІ. Відкриття музею відбулося 7 липня 2004 року.

Об'єкт та методи дослідження

Об'єктом дослідження є художні та функціональні особливості українських та угорських сорочок Закарпаття XIX - першої половини XX ст. Підходом до реалізації поставлених завдань став метод художнього аналізу форми, декору у єдності з функційним призначенням.

Постановка задачі

З точки зору науки є важливим визначити ті спільні та відмінні характеристики, на основі яких можливо ідентифікувати народний стрій угорців та різні види українського вбрання.

Але як виглядали ці костюми та на яких традиціях базувалися? На це спробуємо відповісти за допомогою власних рукописів, які стали результатом багаторічної науково-дослідної роботи, де одним із найважливіших розділів є українська сорочка.

Результати та їх обговорення

Одяг вважали другою шкірою, котра захищає не тільки від природних явищ, але і від злих людей, поганих очей. Одяг визначав своєрідну оболонку, кожна найдрібніша деталь якої мала сакральне значення або вказувала на якусь окрему функцію. У той же час важливим було і естетичне вираження, яке з однієї сторони вказує на суворе дотримання традицій, а з другої – втілення у тому чи іншому виробі суто індивідуальних, авторських рис, які не тільки виділяють його із загалу, але і роблять виріб унікальним у цілому [2].

Архаїчні традиції в одязі вказують на сакральну домінанту сорочки як головного елемента костюма по всій території Закарпаття.

Сорочки закарпатських українців

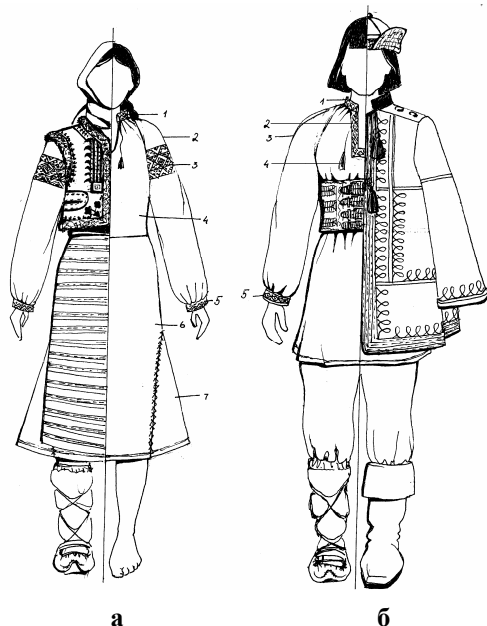

Рисунок 1 – Складові костюму гуцулів
Закарпаття

- 1) комір-стійка-
«ошийник»
- 2) рукав
- 3) «уставка»
- 4) верхня частина
сорочки -«станок»
- 5) вишивка на
манжетах-«дудики»
- 6) нижня частина
сорочки-«підшивка»
- 7) «третільниці»

1. комір-стійка
«ошийник»
2. вишивка навколо
вирізу «рама»
3. рукав
4. «очкурі»
5. «дудики»

Багатством кольорової гами та різноманіттям форм одягу вирізняється костюм гуцулів, які населяють майже всю територію Рахівського району.

Основним компонентом гуцульського костюму є тунікоподібна сорочка, архаїчна форма якої збереглась до нашого часу (рис.1). Чоловіча сорочка – «кошуля» – зустрічається двох типів – стара і нова. Обидві виготовлялися із льняного або конопляного полотна. Покрій перегинали на дві сторони, на лінії перегину робився виріз для горловини, а з обидвох країв вшивали прямі рукава. Навколо вирізу полотна збирали в дрібні складки та зав'язували на «очкурі». Довжина сорочки сягала середини стегон, а деколи і колін. На нових сорочках вже можна помітити вузький комір [4]. Старі сорочки

оздоблювали вишивкою, де домінує один, максимум два кольори: червоний (бордовий), чорний. На початку ХХ ст. палітра вишивки чоловічої сорочки стає багатшою, поліхромною. Унікальним явищем також являється вишивка бісером, яка зустрічається на гуцульських чоловічих сорочках у першій половині ХХ ст. Деякі елементи сорочки мали своєрідні назви, як наприклад, вишивка на манжетах – «дудики», вишивка, що лягала навколо грудного вирізу – «рама». В с.Ясіня та с.Чорна Тиса також оздоблювали чоловічі сорочки уставками [3, 5].

Серед гуцульських жіночих сорочок також існує два типи – стара довга та нова коротка. Довжина старої сорочки сягала щиколоток, а інколи середини гомілок. Стара сорочка складається із верхньої частини – «станок», «вершок» та нижньої – «підшивка». Найхарактернішими конструктивними елементами жіночої сорочки є «третільниці» - два клини, шиті обабіч підшивки. Завдяки цим деталям вона набула

використання досі невживаного жовтого кольору. Завдяки цьому сакральний зміст вишивки поступово втрачає актуальність і значимість. Натомість зустрічаємо у цьому столітті і випадки, коли український горянин відноситься до сорочки як до родинного оберегу, проявляючи цим вірність давнім традиціям. Одним із архаїчних звичаїв було вшивання в новостворену сорочку нитки із сорочки пращура з метою оберегу та ізолювання власника від злих сил.

Бойківська жіноча сорочка також довгий час зберігала свою архаїчну форму (рис.2). Від Східних Бескидів до Верховини домінує коротка, (сягаюча стегон) сорочка. Її зшивали із трьох або чотирьох частин. Кінці вшитих рукавів та навколо вирізу горловини полотно збирали у дрібненькі складки «р'ями», на які наносилася вишивка виконана у техніці низинки, рідше хрестик. Завдяки цьому досягалась фактурна і надзвичайно багата поверхня полотна. На бойківській жіночій сорочці нагрудний виріз розташований на правій стороні, що сильно відрізняє її від інших українських чи угорських сорочок. Орнаментація та колористика містить багато спільних елементів із гуцульською сорочкою, але вище приведені конструктивні та декоративні засоби різко відрізняють її від інших етносів. На деяких сорочках вишивалися навіть лінії крою.

а б
Рисунок 3 – Складові костюму долинян
Закарпаття
а) жіночий; б) чоловічий

Рукава оздоблювали вишивкою з геометричним чи рослинним орнаментом, але не за допомогою нашитих уставок (як у гуцулів), а наносячи її безпосередньо на полотно сорочки – «заспудниця». На деяких сорочках Воловеччини зустрічається вишивка, імітуюча стилістику угорської вишивки «матьо», яку називають у цих районах мадярською.

Від Верхнього Водяного і до угорських поселень колишнього Березького комітету, а також на території, що простягається вздовж р. Терєблї поширена коротка пастуша сорочка (рис.3), аналоги якої також зустрічаються на території всієї Угорщини і називається «лобого інг». Форма цієї сорочки з'являється

під впливом класицизму та ампіру в кінці XVIII – початку XIX століття. Як бойки, так і

долиняни використовують її у побуті. Цю сорочку вишивкою оздоблювали рідко, тільки в окремих випадках вузький комір-стійку вишивали дрібненькими мотивами геометричного орнаменту, переважно нитками білого або жовтого кольорів. Від угорської сорочки вона відрізняється відсутністю «валфолтів» (з угорського - плечових плям) та стилістикою оздоблення рукавів. Верхню частину сорочки оздоблювали технікою морщення, маленькі складки якої описували форму ромбічних мотивів, що чергуються кількома метричними рядами. Серед долинянських ще варта згадати сорочки без вишивки, які на грудній частині навколо вирізу оздоблювалися дрібними вертикальними складками, подібно угорським половецьким сорочкам «кезелаш інг». Долиняни, так само як і інші рутени, сорочку в'язали на «очкурі», а пізніше використовували сині порцелянові гудзики. Інтенсивно оздоблені сорочки можна зустріти тільки на території Виноградівщини у селах, розташованих ближче до румунського кордону (Гудя, Черна, Хижа, Новоселиця). Тут вишивка заповнює більшість поверхні грудної частини чоловічої сорочки. Ці сорочки виділяються своєю багатобарвністю, де домінують гармонійні комбінації з червоно-чорних кольорів, зі своєрідними інтерпретаціями ангіморфних та антропоморфних мотивів.

Жіночі сорочки долинян також виділяються гармонійними комбінаціями кольорів, витонченістю конструктивних ліній крою, а також різноманітністю технічних засобів. Довгі, сягаючі майже до щиколоток долинянські сорочки називають «довганями» (рис.3). Одним із розпізнавальних елементів сорочки являється розпірка на задній частині, та конструкція, яка абсолютно відрізняється від інших великою кількістю деталей (спереду – 3; ззаду та по боках – по 2). Нагрудна частина сорочки виготовлялася із тоншого, більш якісного полотна. Лицеву частину вирізу горловини по центру оздоблював вишитий або тканий мотив зірки, ромбу, та ін., закомпоновані у квадрат або прямокутник. Оздоблення рукавів також відрізняються в залежності від місцевих традицій окремих районів. Орнамент заступниць та манжетів переважно складався із великих, або малих ромбів і зірочок. На задній частині вздовж рукава наносили вишивку тоненькою смугою – «хвіст», яка складалася із маленьких ромбиків, у центрі її доповнювали яскравими кольоровими цяточками. Цей елемент мав не лише декоративну роль, але і окремі захисні функції від «урікання» (зглазу).

Долинянські сорочки, що зазнали румунського впливу, також несуть у собі багато архаїчних форм як у конструкції, так і в декорі. Приміром, на одній із сорочок Виноградівщини початку ХХ ст. яскраво проглядаються антропоморфні мотиви

жіночих фігур, де між ногами симетрично розташовані два птахи та доповнені деревом життя, що є своєрідною інтерпретацією символу «богині живи» (в угорців – *őszanya*).

а б
Рисунок 4 – Складові костюму лемків
Закарпаття
а) жіночий; б) чоловічий

У чоловічих сорочках лемків Перечинського та Великоберезнянського районів багато спільних конструктивних рис є з вище приведеним етносом, а саме: тунікоподібна форма, прямі рукава, тоненький комір стійка, грудний виріз (рис.4). Але декоративні тенденції різко відрізняються від гуцульської, бойківської чи долинянської традицій. Серед Закарпатських сорочок тільки в лемківських знаходимо нашиті полотняні оздоблення трикутної форми – зубчиками, що є одним із основних засобів декоративного оформлення також словацького костюму. Зубчики розміщували переважно вздовж країв ліній крою. Такого типу сорочки кольоровими нитками не оздоблювались, акцент робився на білизну,

як символ чистоти.

Різновиди вишитих лемківських чоловічих сорочок також відрізняються насиченням декоративної обробки нагрудної частини по обидвом сторонам вирізу, яка називається «фараметликами». Орнаменти «фараметликів» складають геометризовані мотиви серця, птахів, ляльок, які мають багато спільного зі словацькою стилістикою.

Лемківським жіночим сорочкам ще більше притаманні вишуканість ліній крою, та багатство стосовно елементів оздоблення (рис.4). Поширені були два види сорочок: коротка (Ужгородський та Перечинський р-ни) і довга (частина Перечинського і Великоберезнянський р-ни). Побутували також дві назви довгих сорочок «опліччя», рідше – «довганя». Форму такої сорочки складають дві зшиті між собою частини – верхня (тунікоподібна) та нижня підшивка (має форму спідниці), а також по косій пришиті рукава. На відміну від інших розпірка лемківської сорочки знаходиться на лицевій частині зліва, подібно словацьким сорочкам. По центру лицевій стороні, від грудної частини до поясу розміщений розріз, чого немає в жодній сорочці вище

перерахованих етносів. Для ідентифікації лемківської сорочки також дуже важливим являється р'ямування (збирання у дрібні складки) майже всієї грудної частини сорочки, яку доповнювала вишивка, виконана гладдю або хрестиком. Ще одним характерним декоративним елементом, який також зустрічається і в словацьких сорочках, є оздоблення коміра і кінців рукава білим накрохмаленим мереживом. Щодо орнаментативності, то до ХХ століття переважає геометричний орнамент, подібно як і в інших сорочках, а після поширюється вільний, мальований орнамент з реалістично зображеного букету квітів (переважно троянд, гвоздик, лілій), але нерідко можна зустріти ритмічне чергування мотивів черешні або конюшини.

Сорочка закарпатських угорців

Зібрані матеріали свідчать, що одяг угорців березької, ужанської, угочанської та мароморишської жуп не був занадто насиченим вишивкою, що пов'язано із естетичними нормами та смаками угорців Закарпаття [2]. Вони майже повністю протилежні тим, які існували у естетичних засадах слов'яномовного населення. Ця різноплановість породжувалась бажанням якимось чином виділити себе із загального середовища слов'ян. Таким чином з'явилися в угорській народній термінології поняття «гуцулош тардь», що означає річ, яка занадто перенасичена різноманітними оздобленнями, або поняття «гуцул кийк», що означає дуже яскравий «дикий» синій колір, який гуцули часто використовували при фарбуванні інтер'єра житла [6]. Хоча, і вишивка, і інші види оздоблень присутні в угорському костюмі, але вони частіше відіграють доповнюючу роль, ніж домінуючу і, таким чином, органічно поєднуючись із формою, надають костюму більшої елегантності.

Важливим елементом чоловічого костюму ХІХст. була коротка сорочка з широкими рукавами «лобого інг». Її часто оздоблювали тороками, а верхню частину рукава великою кількістю дрібних складок. Крім короткої угорці ще носили звичайну тунікоподібну сорочку з прямими рукавами. Важливим розпізнавальним елементом даної сорочки є нашита під лінією грудного розрізу деталь трикутної, деколи прямокутної форми, від якої нижче полотно збиралося у складки (рис.5).

Угорки одягали білу вишиту сорочку (рис.5). Вишивалась на сорочці переважно верхня частина чорними тонкими нитками із шовку. Найпоширенішою технікою у вишивці була гладь. Відносно мотивів орнаменту потрібно відмітити, що перевага надавалась рослинним орнаментам: квіти, ружі, лілії, астри, виноградна лоза з листями і виноградом та інші, так як ці мотиви найбільше зустрічаються в навколишньому

а б
Рисунок 5 – Складові угорського
костюму Закарпаття
а) жіночий; б) чоловічий

середовищі селян Закарпаття. Кінці рукава оздоблювались мереживом білого, а на Виноградівщині жовтого кольору, яке сильно крохмалилось.

На Мароморищині літня жіноча сорочка з короткими рукавами відрізнялась тим, що мереживом оздоблювався весь рукав у тричотири ряди по формі буфа. На мереживі частіше зустрічаються геометричні мотиви, ромбовидних та трикутних орнаментів, а також розетки.

Завдяки певній ізольованості костюм с. Велика Добронь найбільше зберіг свої національні риси по відношенню до навколишніх угорських та русинських сіл. Тут

до 30-х років ХХ ст. збереглася домоткана сорочка, яку на відміну від інших сіл оздоблювали дуже яскравою та різнокольоровою вишивкою. Її розташовували навколо шиї (*ratites valfolt*), заповнюючи всю площину нагрудної частини або по краям лінії зшивання.

Крім звичайних сорочок угорки ще носили довгі сорочки, типу сарафана з рукавами – «вігоно». Особливо поширеною вона була у костюмах літніх людей та дітей, але зустрічається і у весільних гардеробах, а також особлива її актуалізація розвивається паралельно з бюргерськими смаками на початку ХХ ст.

Висновки

Узагальнивши інформацію результатів досліджень, можна виділити характерні структурні та декоративні елементи, на основі яких легко ідентифікувати сорочку того чи іншого етносу, що проживає на Закарпатті, а саме:

1. *Гуцульські сорочки.* Для чоловічої сорочки характерна довжина до колін, оздоблення вишивкою бісером. Часом оздоблювали рукава уставками. Жіночу сорочку особливо відрізняли вшиті обабіч низу підшивки «третільниці», за рахунок чого утворювалася трапецієвидна форма. Розпірка по центру лицевої сторони сорочки.

2. *Бойківські сорочки.* Навколо вирізу горловини чоловіча сорочка збиралася у щільні складки. Розріз по центру грудної частини був меншим, ніж на гуцульській сорочці. Жіноча сорочка відрізнялася збиранням полотна у численні дрібні складки «рями» по верхній частині грудини, на які безпосередньо наносилася вишивка. Розпірка розташована на грудній частині по правій стороні.

3. *Долинянські сорочки.* Пастуша чоловіча сорочка з широкими рукавами має спільні риси із угорською сорочкою «лобого інг». Вона відрізняється від угорської відсутністю в районі плечового поясу «валфолтів» (плечових плям), а також стилістикою оздоблення рукавів. Жіноча сорочка «довганя» відрізняється довжиною, що сягає середини гомілок, розпірка її знаходиться на спинці. Задній вертикальний шов рукава оздоблює вишивка із ромбовидних мотивів – «хвіст».

4. *Лемківські сорочки.* Чоловіча сорочка характерна декоративними засобами оздоблення зубчиками та «фараметликами». Жіночу сорочку називають – «опліччя». Розпірка знаходиться по лівій стороні грудної частини. Присутність мережива – одного із основних засобів оздоблення горловини і манжетів сорочки, подібно, як у словаків.

5. *Угорські сорочки.* Декоративна мова костюму угорців відрізнялася більшою стриманістю (якщо хтось носив занадто яскравий одяг, то називали його гуцуловатим «huculos»). Тунікоподібні чоловічі сорочки з прямими рукавами відрізнялися нашитим під розпіркою прямокутним або трикутним шматком полотна, під яким низ сорочки збирали у складки. Жіночі сорочки інколи вишивали шовковими нитками по плечовій частині – «валфолт». Рукава сорочки деколи оздоблювали жовтим або білим мереживом, яке сильно крохмалили.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грибанич І. Народний одяг гуцулів Закарпаття другої половини XIX – 50-х років XX ст. // Збірка Закарпатського краєзнавчого музею. Вип.1. Ужгород: ВВК «Патент». 1995.- 101-124с.

2. Коприва А. A kárpátaljai magyarok népviselete és az egyes öltözetdarabok diszitölemei. A debreceni Déri Múzeum évkönyve (Annales Musei Debreceniensis de Friderico Deri nominati. 2004). A debreceni Déri Múzeum kiadványai LXXVII. – Debrecen: A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága. 2005.-241- 245с.

3. Коприва А. Народний костюм гуцулів с. Чорна Тиса. Генеза та структурні особливості // Harkovi Deszign és Művészetek Akadémiája. 2004.- 38-44с.

4. Стельмашук Г. Традиційний гуцульський костюм. Українські Карпати. Культура. – Київ, 1989.

5. Білан М., Стельмашук Г. Український стрій. – Львів: «Фенікс», 2000.

6. Полянська О. XX sz. 70-es évek kéziratai. Оздоблення народного одягу угорців та румун Закарпатської області. Kárpátaljai falumzeum arhivuma. Ungvár.